

redakcja naukowa:
Monika Florczak-Wątor
Andrzej Grabowski

ARGUMENTY I ROZUMOWANIA PRAWNICZE W KONSTYTUCYJNYM PAŃSTWIE PRAWA

KOMENTARZ

Michał Araszkiewicz · Marcin Biskupski · Aleksandra Dębowska
Monika Florczak-Wątor · Filip Gołba · Andrzej Grabowski
Justyna Holoher · Dominika Kowalska · Jakub Kret
Marcin Krzemiński · Zuzanna Krzykańska · Barbara Krzyżewska
Magdalena Łatacz · Rafał Michałczak · Magdalena Michalska
Maciej Pach · Oskar Pogorzelski · Kaja Ptak

gościnnie: Manuel Atienza

PRAWO
KONSTYTUCJA
ARGUMENTACJA

Argumenty i rozumowania prawnicze
w konstytucyjnym państwie prawa
Komentarz

PRAWO
KONSTYTUCJA
ARGUMENTACJA

SERIA POD REDAKCJĄ
TOMASZA GIZBERT-STUDNICKIEGO
I PIOTRA TULEI

REDAKCJA NAUKOWA:
MONIKA FLORCZAK-WĄTOR • ANDRZEJ GRABOWSKI

Argumenty i rozumowania prawnicze w konstytucyjnym państwie prawa Komentarz

Michał Araszkiewicz • Marcin Biskupski • Aleksandra Dębowska
Monika Florczak-Wątor • Filip Gołba • Andrzej Grabowski
Justyna Holocher • Dominika Kowalska • Jakub Kret
Marcin Krzemiński • Zuzanna Krzykalska • Barbara Krzyżewska
Magdalena Latacz • Rafał Michalczak • Magdalena Michalska
Maciej Pach • Oskar Pogorzelski • Kaja Ptak

gościnnie: Manuel Atienza

Kraków 2021

© Copyright by Monika Florczak-Wątor & Andrzej Grabowski , Kraków 2021

Recenzent

prof. zw. dr hab. Tomasz Gizbert-Studnicki

Redakcja

Ewa Dąbrowska

Projekt okładki

dr hab. Grzegorz Kuca, prof. UJ

ISBN 978-83-8138-336-3 [druk]

ISBN 978-83-8138-337-0 [online, pdf]

<https://doi.org/10.12797/9788381383370>

Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2015/17/B/HS5/00457

Stan prawny: 1 lipca 2020 r.

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel./faks: 12 431-27-43, 12 421-13-87

e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.pl>

Spis treści

Przedmowa (<i>M. Florczak-Wątor, A. Grabowski</i>)	9
Wykaz skrótów	11
Wprowadzenie (<i>A. Grabowski</i>).....	23
Teoria konstytucyjnego państwa prawa a topiczny model argumentacji prawniczej (<i>J. Holocher</i>)	30
Aksjologia Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (<i>M. Florczak-Wątor</i>).....	61
Rozumowania prawnicze i schematy argumentacyjne w sądowym stosowaniu prawa (<i>M. Araszkiewicz</i>)	90
KOMENTARZ do argumentów i toposów prawniczych (<i>M. Araszkiewicz, M. Biskupski, A. Dębowska, M. Florczak-Wątor, F. Gołba, A. Grabowski, J. Holocher, D. Kowalska, J. Kret, M. Krzemiński, Z. Krzykalska, B. Krzyżewska, M. Latacz, R. Michalczak, M. Michalska, M. Pach, O. Pogorzelski, K. Ptak</i>).....	157
Wstęp (<i>A. Grabowski</i>)	159
1. <i>Ius est ars boni et aequi</i>	168
2. Zasada dobra wspólnego.....	183
3. Zasada demokratycznego państwa prawnego	196
4. Zasada ochrony zaufania do państwa i stanowionego przez nie prawa.....	224
5. Zasada ochrony praw słusznie nabytych.....	239
6. Zasada pewności prawa.....	249
7. <i>Lex non obligat nisi promulgata</i>	263
8. <i>Lex retro non agit</i>	274

9. <i>Ignorantia iuris nocet</i>	286
10. <i>Clara non sunt interpretanda</i>	301
11. Argument ze sprawiedliwości społecznej	316
12. Argument ze zmian społecznych	327
13. Nakaz wykładni prawa zgodnie z zasadami prawnymi	342
14. Argument z odwołania się do wartości pozaprawnych	363
15. Zasada słuszności	381
16. <i>Summum ius summa iniuria</i>	396
17. <i>Ex iniuria non oritur ius</i>	408
18. <i>Lex iniustissima non est lex</i>	417
19. Prawo nie powinno ustępować przed naruszeniem prawa	439
20. Założenie racjonalnego prawodawcy	453
21. Nakaz respektowania dyrektyw techniki prawodawczej w procesie interpretacji	467
22. Nakaz uwzględniania definicji legalnych	480
23. Nakaz określoności przepisów prawa	491
24. Argument z typu przepisów prawa	500
25. Zakazy wykładni synonimicznej i homonimicznej	510
26. <i>Lege non distinguente nec nostrum est distinguere</i>	527
27. Argument z języka powszechnego	534
28. Nakaz stosowania reguł syntaktycznych języka ogólnego (powszechnego)	547
29. Zakaz wykładni <i>per non est</i>	556
30. Argument <i>a rubrica</i>	564
31. Argument systemowy	576
32. Argument z unikania sprzeczności	588
33. Dyrektywa wykładni holistycznej	596
34. Argument z woli historycznego prawodawcy	612
35. Argument z <i>ratio legis</i>	623
36. Argument teleologiczny (celowościowy)	635
37. Wnioskowanie z celu na środki	650
38. Argument z natury rzeczy	661

39. <i>Impossibilium nulla obligatio</i>	675
40. Argument <i>ad absurdum</i>	688
41. Nakaz respektowania zasady derogacji wyraźnej	700
42. <i>Lex superior derogat legi inferiori</i>	707
43. <i>Lex specialis derogat legi generali</i>	719
44. <i>Lex posterior derogat legi priori</i>	726
45. <i>Lex posterior generalis non derogat legi priori speciali</i>	740
46. Zasada legalizmu	751
47. Zakaz wykładni prawotwórczej	765
48. Zakaz wykładni rozszerzającej/zwężającej	778
49. <i>Exceptiones non sunt extendendae</i>	787
50. Argument <i>a contrario</i>	796
51. Nakaz pierwszeństwa wykładni językowej	804
52. Argument <i>ab exemplo</i>	826
53. Argument z poglądu dominującego	840
54. Nakaz wykładni prawa w zgodzie z konstytucją	849
55. Domniemanie konstytucyjności ustawy	861
56. Argument ze spójności	878
57. Nakaz respektowania hierarchii źródeł prawa	895
58. Nakaz (zasada) interpretacji prawa zgodnie z prawem międzynarodowym	910
59. Nakaz prounijnej wykładni prawa krajowego	922
60. Argument prawnoporównawczy	934
61. Zasada podziału władzy	951
62. Zasada godności człowieka jako źródła wolności i praw	967
63. Zasada proporcjonalności	986
64. Zakaz naruszania istoty konstytucyjnych wolności i praw	1001
65. Zakaz nadmiernej ingerencji w sferę praw człowieka	1013
66. Argument <i>a fortiori</i>	1028
67. Zasada równości	1038
68. Argument z analogii	1052
69. <i>Ubi eadem legis ratio, ibi eadem legis dispositio</i>	1072

70. Zakaz wykładni prowadzącej do luk	1080
71. <i>Nullum crimen, nulla poena sine lege</i>	1094
72. <i>Cogitationis poenam nemo patitur</i>	1113
73. Domniemanie niewinności.....	1120
74. <i>In dubio pro reo</i>	1133
75. Domniemanie i ochrona dobrej wiary.....	1147
76. Sama możliwość wątpliwości nie powinna mieć rozstrzygającego znaczenia ...	1163
77. <i>Ei incumbit probatio qui dicit, non ei qui negat</i>	1178
78. Argument z faktów notoryjnych	1191
79. <i>Audiat et altera pars</i>	1199
80. <i>Nemo (est) iudex in causa sua</i>	1214
81. <i>Iura novit curia</i>	1234
82. Zasada powagi rzeczy osądzonej (<i>res iudicata</i>)	1247
83. <i>Ius publicum privatorum pactis mutari non potest</i>	1261
84. <i>Ne eat iudex ultra petita partium</i>	1270
85. Zakaz <i>reformationis in peius</i>	1283
86. <i>Pacta sunt servanda</i>	1293
87. <i>Rebus sic stantibus</i>	1308
88. Zakaz nadużycia prawa.....	1324
89. <i>Nulla iniuria est, quae in volentem fiat</i>	1342
90. <i>Nemo plus iuris ad alium transferre potest quam ipse habet</i>	1356
91. <i>Nullum tributum sine lege</i>	1364
 Dekalog dobrego argumentatora (<i>M. Atienza</i>)	 1373
Autorzy	1377
Contents	1381
Summary (<i>F. Gołba</i>).....	1385

3. Zasada demokratycznego państwa prawnego

[1. FORMUŁY ALTERNATYWNE I POKREWNE] Zasada demokratycznego państwa prawa; Zasada państwa prawa (niem. *Rechtsstaatsprinzip*); Klauzula demokratycznego państwa prawnego; Klauzula państwa prawnego/prawa; Zasada rządów prawa (ang. *the rule of law principle*); Zasada praworządności.

[2. ISTOTA] Zasada demokratycznego państwa prawa w klasycznym rozumieniu opisowym wyraża zbiór fundamentalnych własności odnoszących się do ustroju państwa, systemu prawa oraz relacji zachodzących między państwem, prawem a jednostką. W ujęciu normatywnym zbiór ten obejmuje katalog postulatów lub dyrektyw, skierowanych przede wszystkim do organów państwa, w szczególności organów prawotwórczych, ale również organów władzy wykonawczej oraz sądowej. Współczesne ujęcie tej zasady jest jednak szersze – obejmuje też zagadnienia związane z ochroną praw jednostki oraz oceną działań i zaniechań organów władzy publicznej pod kątem realizacji standardów i dobrych praktyk sprawowania władzy. Mieszcząc się w granicach wyznaczonych przez prawo, organy władzy publicznej mogą więc przyczyniać się do rozwoju wysokich standardów państwa prawa lub do stopniowej ich erozji, co ostatecznie prowadzić może do naruszenia istoty państwa prawa.

Nie jest możliwe sformułowanie lapidarnej, a jednocześnie wyczerpującej, uniwersalnej charakterystyki treści składających się na zasadę demokratycznego państwa prawa, także dlatego, że jej aktualne rozumienie jest wynikiem długotrwałej ewolucji koncepcji filozoficznych i rozwiązań prawnych, zwłaszcza wypracowanej w niemieckojęzycznej kulturze prawnej koncepcji *Rechtsstaat* (zob. pkt 4). Co więcej, do cech charakterystycznych omawianej zasady należy jej dynamiczny charakter, co znaczy, że wobec przemian społecznych i politycznych oraz zmian prawa mogą być z niej wywodzone coraz to nowsze treści normatywne (mechanizm ten omówiono w pkt 6). Na poszczególnych etapach rozwoju kultury prawnej, począwszy od powstania pierwszych koncepcji państwa prawa, czyli od XVIII w. (Olszewski 1996: 4; Pietrzak 2008: 17–19), można mówić zarówno o pewnym zastanym pojęciu państwa prawa, jak i o aktualnym

stanie sporów dotyczących jego rozumienia oraz o perspektywach zmiany sposobu jego pojmowania.

Możliwe jest wszakże partykularne wskazanie najbardziej istotnych komponentów tej zasady, identyfikowanych w kontekście polskiego systemu konstytucyjnoprawnego w związku z jej pozytywizacją w art. 2 Konstytucji RP (klauzula demokratycznego państwa prawnego). W pierwszym rzędzie trzeba rozróżnić jej dwa składniki: zasadę państwa demokratycznego oraz zasadę państwa prawnego. Przyjmuje się, że adekwatne scharakteryzowanie jednej z tych zasad bez uwzględnienia drugiej nie jest możliwe. Demokracja stanowi zatem immanentny element współczesnego rozumienia zasady państwa prawa (Tuleja 2016: 217; Sokolewicz, Zubik 2016: 103). System ustrojowy, w którym mechanizmy demokratycznej kontroli władz publicznych są ograniczone, nie może zostać aktualnie uznany za realizujący postulaty państwa prawa. Jednocześnie zasada państwa prawa wyznacza granice nie tylko działań organów państwowych, lecz także woli suwerena, również działającego poprzez instrumenty demokracji bezpośredniej, ponieważ podejmowane przezeń decyzje nie powinny prowadzić do naruszenia wolności i praw jednostek oraz innych fundamentalnych zasad ustrojowych. Aspekty związane z zasadą demokracji są określane jako materialny element zasady demokratycznego państwa prawnego, ale w samym pojęciu państwa prawa też wyróżniamy aspekty formalne i materialne. Do komponentów formalnych omawianej zasady zaliczamy wszelkie dyrektywy związane z ograniczeniem swobody działania organów władzy publicznej, zarówno w zakresie stanowienia, jak i stosowania prawa. Nietrudno zauważyć, że przyjęcie i realizacja zasad podziału władz (→61) oraz legalizmu (→46) stanowią konieczny warunek realizacji zasady państwa prawa. Aspekty formalne tej zasady koncentrują się zatem na związaniu organów władzy normami prawnymi, choć nie przesądzają ich treści (por. Nowacki 1998). Jeśli chodzi o komponenty materialne, przyjąć należy, że fundament współczesnego ujęcia zasady państwa prawa stanowi zasada poszanowania godności człowieka (→62), dlatego do realizacji tej pierwszej konieczne jest zapewnienie ochrony wszelkich prawnie istotnych wartości, które mogą mieć znaczenie dla poszanowania godności człowieka. Dodać trzeba, że granice tej ochrony wyznaczane są w kontekście procesów zarówno tworzenia, jak stosowania prawa, przez zasadę proporcjonalności (→63), mającą charakter formalny.

Podobnie jak ma to miejsce w przypadku relacji między zasadami demokracji i państwa prawa, poszczególne aspekty zasady państwa prawa powinno się ujmować jako pozostające ze sobą w ścisłych, wielokierunkowych związkach. W literaturze podkreśla się szczególną doniosłość zasady sprawiedliwości, wymieniając ją w jednym szeregu z zasadą demokracji i zasadą państwa prawnego,

co umożliwia sformułowanie abstrakcyjnej zasady państwa demokratycznego, prawnego i sprawiedliwego (Tuleja 2016: 217; Sokolewicz, Zubik 2016: 109–110). Zasada państwa prawa obejmuje wobec tego zbiór dyrektyw i standardów, które ograniczając swobodę działania organów władzy, nakierowane są na jak najpełniejszą realizację zasady sprawiedliwości, poszanowania godności jednostki oraz innych zasad prawa, w tym wszelkich zasad chroniących prawa i wolności człowieka.

Z punktu widzenia praktyki stosowania prawa najbardziej charakterystyczną cechą omawianej zasady jest możliwość wywodzenia z niej szeregu szczegółowych dyrektyw. Wiele z nich ma również charakter zasad; to np. zasada ochrony zaufania do państwa i stanowionego przez nie prawa (→4), zasada ochrony praw słusznie nabytych (→5), zasada pewności prawa (→6) czy zasada prawidłowej legislacji (zob. Zalasieński 2008; →21), obejmująca m.in. takie elementy, jak zasada niedziałania prawa wstecz (→8) i zasada stosowania odpowiedniej *vacatio legis*. Z klauzuli demokratycznego państwa prawnego wywodzi się ponadto jeszcze bardziej skonkretyzowane treści normatywne – albo bezpośrednio, albo z wykorzystaniem wymienionych wyżej zasad ogólnych. Wiele komponentów przedmiotowej zasady ma charakter reguł, jak choćby norma *nullum crimen sine lege poenali anteriori* (→71) czy domniemanie niewinności (→73). Jest ona stosowana w procesie kontroli konstytucyjności prawa jako wzorzec kontroli rozwiązań ustrojowych oraz innych regulacji prawnych, co staje się możliwe właśnie dzięki wyprowadzaniu z niej bardziej szczegółowych treści normatywnych. Natura relacji między omawianą zasadą a normami z niej wywodzonymi oraz wzajemnych relacji poszczególnych zasad stanowi przedmiot ożywionej dyskusji w nauce prawa (więcej zob. pkt 6).

W literaturze i orzecznictwie powszechnie stosuje się również wyrażenie „zasada państwa prawnego”, które współcześnie w polskim dyskursie prawnym można uznać za równoznaczne z wyrażeniem „zasada demokratycznego państwa prawnego”, przy czym pominięcie przymiotnika „demokratyczny” w danej wypowiedzi może być spowodowane intencją położenia nacisku na aspekty formalne omawianej zasady. Z kolei frazę „klauzula państwa prawnego” stosuje się po to, by zaakcentować odnoszenie się do fragmentu tekstu przepisu prawnego wyrażającego omawianą zasadę (a nie do abstrakcyjnej koncepcji państwa prawa), albo z intencją uniknięcia problemów związanych ze stosowaniem pojęcia zasady (por. pkt 5). Można też zauważyć, że termin „klauzula państwa prawnego” jest stosowany w opracowaniach doktrynalnych chętniej niż w orzecznictwie.

W piśmiennictwie i orzecznictwie używa się ponadto terminu „państwo prawa” (i odpowiednio terminów: „zasada demokratycznego państwa prawa”, „zasada państwa prawa” oraz – zdecydowanie najrzadziej – „klauzula państwa prawa”). Pojawiają się one jednak rzadziej niż ich odpowiedniki posługujące się frazą „pań-

stwo prawne". Należy bowiem pamiętać, że klauzula demokratycznego państwa prawnego została wprowadzona do polskiego prawa ustrojowego już ustawą o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 29 grudnia 1989 r. (Dz. U. Nr 75, poz. 444), która m.in. nadała art. 1 Konstytucji PRL brzmienie identyczne z brzmieniem aktualnego art. 2 Konstytucji RP. Ten przepis Konstytucji PRL został utrzymany w mocy przez art. 77 tzw. Małej Konstytucji (Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym, Dz. U. Nr 84, poz. 426). Klauzula demokratycznego państwa prawnego stanowiła zatem wzorzec kontroli konstytucyjności jeszcze przed wejściem w życie Konstytucji RP z 1997 r.; co więcej, w poprzedzającym jej obowiązywanie okresie TK wyprowadził z niej szereg istotnych zasad częściowych, w tym tych, które następnie zostały spożytywizowane w Konstytucji RP. Z tego względu termin „państwo prawne” został utrwalony w orzecznictwie sądowym oraz w doktrynie prawa konstytucyjnego jeszcze przed wejściem w życie Konstytucji RP z 1997 r. Dlatego współcześnie wyrażenia „państwo prawne” i „państwo prawa” w polskiej praktyce orzeczniczej są zasadniczo uznawane za synonimy.

Od pojęcia państwa prawa/prawnego trzeba odróżnić pokrewne pojęcie rządów prawa (ang. *rule of law*), które wyewoluowało w kręgu kultury prawnej państw anglojęzycznych (Waldron 2016). Oczywiście, podobnie jak w przypadku pojęcia państwa prawa, kategoria *rule of law* nie jest pojmowana jednorodnie. Między koncepcjami państwa prawa oraz rządów prawa zachodzi wiele podobieństw (więcej zob. pkt 4).

Kategoria praworządności jest szersza znaczeniowo zarówno od pojęcia państwa prawa, jak i od pojęcia *rule of law* (por. szerszą dyskusję o relacji pojęć praworządności i państwa prawa: Wróblewski 1990; Kordela 2008). W najszerszym rozumieniu zasada praworządności oznacza związanie organów władzy przez normy prawne, nie przesądza jednak treści tych norm, a w szczególności przyjmowanych standardów ochrony praw i wolności jednostek. W konsekwencji w szerokim rozumieniu mówi się również o praworządności państw autorytarnych oraz innych porządków niedemokratycznych, której dyrektywy realizowane są wtedy, gdy organy władzy w tych państwach przestrzegają ustalonego porządku prawnego (Woleński 2002: 40). Z natury rzeczy ujęcie zasady praworządności w ustrojach niedemokratycznych koncentrują się raczej na formalnych aspektach działania organów władzy.

W węższym rozumieniu zasada praworządności oznacza zbiór dyrektyw i standardów akceptowanych w świetle koncepcji państwa prawa lub rządów prawa. Współczesne pojmowanie pojęcia praworządności właściwe dla ustrojów demo-

kratycznych obejmuje zatem komponenty materialne, w tym dyrektywy służące zapewnieniu należytego poziomu ochrony praw i wolności jednostek. Formalne komponenty zasady praworządności postrzega się w tym ujęciu jako konieczne warunki ochrony praw podstawowych. Istotne dla oceny realizacji zasady praworządności są też aspekty związane z faktycznymi zachowaniami piastunów organów władzy państwowej. Dyrektywy wynikające z zasady praworządności winny więc być istotnie realizowane przez władze państwowe, zarówno w wymiarze pozytywnym (podejmowanie działań w celu ochrony praw jednostek i standardów działania państwa), jak i negatywnym (powstrzymywanie się od działań osłabiających standardy państwa prawa, w tym działań pozornych lub mających na celu faktyczne ograniczenie wpływu obywateli na wykonywanie prawa, osłabienie ochrony praw mniejszości, zmniejszenie zakresu dostępu do sprawiedliwości itd.). Zasada praworządności jest podstawą porządku prawnego nie tylko współczesnych państw demokratycznych, lecz także organizacji ponad- lub międzynarodowych, takich jak Organizacja Narodów Zjednoczonych, Unia Europejska czy Rada Europy.

Z tak rozumianej zasady demokratycznego państwa prawnego, kojarzonej dodatkowo z zasadami suwerenności narodu oraz dobra wspólnego (→2), wywodzi się prawo obywateli do sprzeciwu wobec władzy naruszającej w sposób rażący i oczywisty podstawowe komponenty tej zasady (prawo do oporu, zwane również obywatelskim nieposłuszeństwem), które może być realizowane w sytuacji, gdy inne sposoby działania okażą się bezskuteczne (Sokolewicz, Zubik 2016: 124–125).

[3. UZASADNIENIE] Zasada demokratycznego państwa prawnego jest wyrażona wprost w art. 2 Konstytucji RP, obok zasady sprawiedliwości społecznej (→11). Klauzula ta ma to samo brzmienie, co wcześniej obowiązujący art. 1 pozostawionych w mocy przez tzw. Małą Konstytucję przepisów Konstytucji PRL, znowelizowanych w grudniu 1989 r. Ustawodawca zwykły w zasadzie nie posługuje się klauzulą demokratycznego państwa prawnego; do nielicznych wyjątków w tym zakresie należy art. 4 ust. 1 ustawy z dnia 20 lipca 2000 r. o ogłaszaniu aktów normatywnych i niektórych innych aktów prawnych (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1461): „W uzasadnionych przypadkach akty normatywne [...] mogą wchodzić w życie w terminie krótszym niż czternaście dni, a jeżeli ważny interes państwa wymaga natychmiastowego wejścia w życie aktu normatywnego i zasady demokratycznego państwa prawnego nie stoją temu na przeszkodzie, dniem wejścia w życie może być dzień ogłoszenia tego aktu w dzienniku urzędowym” oraz art. 5 tej ustawy: „Przepisy art. 4 nie wyłączają możliwości nadania aktowi normatywnemu wstecznej mocy obowiązującej, jeżeli zasady demokratycznego państwa prawnego nie stoją temu na przeszkodzie”. Trzeba zwrócić uwagę, że w przywołanych przepisach ustawa-

dawca posługuje się liczbą mnogą, pisząc o „zasadach” demokratycznego państwa prawnego. Odnosi się w ten sposób do zasad cząstkowych, wywodzonych z klauzuli państwa prawnego. Wyrażenie „zasady demokratycznego państwa prawnego” to zatem termin języka prawnego, a przedmiotowy topos ma w systemie prawnym RP status konstytucyjnej zasady prawa.

Klauzula państwa prawnego jest również powoływana w źródłach prawa Unii Europejskiej oraz prawa międzynarodowego. W preambule do TUE wskazuje się, że państwo prawne stanowi element kulturowego dziedzictwa Europy, zaś w art. 2 TUE państwo prawne zostało wymienione, obok poszanowania godności osoby ludzkiej, wolności, demokracji, równości oraz poszanowania praw człowieka, w tym praw osób należących do mniejszości, jako wartość, na której opiera się Unia. Frazy „państwo prawne” użyto w polskiej wersji tekstu TUE jako odpowiednika angielskiego wyrażenia *the rule of law*, niemieckiego *Rechtsstaatlichkeit* oraz francuskiego *l'État de droit*. Identyczne rozwiązanie terminologiczne zastosowano w KPP; w jej preambule czytamy: „Świadoma swego duchowo-religijnego i moralnego dziedzictwa, Unia jest zbudowana na niepodzielnych, powszechnych wartościach godności osoby ludzkiej, wolności, równości i solidarności; opiera się na zasadach demokracji i państwa prawnego”. Z kolei preambuła do EKPC posługuje się wyrażeniem „rządy prawa”, stanowiącym odpowiednik zastosowanych w autentycznych tekstach wyrażen *the rule of law* oraz *prééminence du droit*.

Pozytywizacja zasady państwa prawnego w art. 2 Konstytucji z 1997 r. oraz jej wprowadzenie do tekstu Konstytucji PRL wspomnianą ustawą z 29 grudnia 1989 r. niewątpliwie wywarły trudny do przecenienia wpływ na stosowanie tego toposu w praktyce obrotu prawnego, w szczególności w procesie kontroli konstytucyjności prawa oraz w dyskursie orzeczniczym. Błędem byłoby jednak uznanie, że warunkiem koniecznym stosowania argumentów opartych na zasadzie demokratycznego państwa prawnego jest jej wyrażenie w tekście prawnym. Idea państwa prawa to fundament ustroju państwowego oraz porządku prawnego współczesnych państw demokratycznych, która stanowi podstawę konstytucyjnego porządku aksjologicznego i jako taka dostarcza uzasadnienia dla przyjęcia przez państwo określonych rozwiązań ustrojowych i prawnych; jest też źródłem argumentów interpretacyjnych i innych racji istotnych w procesie stosowania prawa oraz kryterium oceny działania organów władzy państwowej. Ostatecznie odpowiedź na pytanie o uzasadnienie zasady demokratycznego państwa prawnego zależy od przyjętych założeń co do ontologii wartości, poznawalności wartości oraz ich relacji do treści normatywnych, w tym wyrażonych w tekście Konstytucji RP (Bator, Kucharski 1992). Można postawić tezę, że zgodne z wypowiedziami nauki prawa i poglądami wyrażanymi przez TK relacje między zasadą demokratycznego państwa prawnego a związanymi

z nią wartościami mają charakter koherencyjny: tworzą strukturę wzajemnie wspierających się elementów, które – chociaż rozróżnialne w toku prowadzonych analiz – warunkują się wzajemnie i nie mogą być właściwie objaśnione w oderwaniu od siebie (o tego rodzaju pojmowaniu koherencji zob. Alexy, Peczenik 1990).

Skoro koncepcja państwa prawa stanowi rdzeń aksjologiczny współczesnych państw demokratycznych, to należy stwierdzić, że jej stosowanie w argumentacji prawniczej jest w znacznej mierze niezależne od jej wyrażenia w tekście prawnym. Tolerowanie rozwiązań ustrojowych i prawnych oraz rzeczywistych zachowań sprzecznych z podstawowymi komponentami zasady państwa prawnego prowadziłoby do wniosku, że organy państwa akceptują *de facto* inną koncepcję ustrojową, np. ewoluującą w kierunku autorytaryzmu. Znamienne, że prawną podstawą historycznego pierwszego orzeczenia TK z 28.05.1986, U 1/86, był istotny komponent zasady państwa prawa: zasada niedziałania prawa wstecz (Oniszczyk 1996: 14; →8). W orzeczeniu tym TK nawiązał również do innych istotnych elementów zasady państwa prawnego: „Zasada niedziałania prawa wstecz, chociaż nie została wyrażona w Konstytucji PRL, stanowi podstawową zasadę porządku prawnego. Znajduje ona swoje oparcie w takich wartościach, jak bezpieczeństwo prawne i pewność obrotu prawnego oraz poszanowanie praw nabytych. Z tych też względów od zasady nieretroakcji powinno się odstępować wyjątkowo, z bardzo ważnych powodów. Odstępstwo to winno wynikać zawsze z brzmienia ustawy, a nie aktu podustawowego”. Istotne komponenty zasady państwa prawnego były zatem rozpoznawane i stosowane także w odmiennych warunkach ustrojowych oraz bez wyraźnej podstawy w tekście konstytucji, z zastosowaniem innej terminologii (TK pisał wtedy o „zasadzie porządku prawnego”), ugruntowanej w koncepcji praworządności pojmowanej w odniesieniu do zasad ustrojowych państwa socjalistycznego (Morawska 2003: 103n).

[4. RODOWÓD I EWOLUCJA] Zagadnienia związane z ideą państwa prawnego oraz rządów prawa są przedmiotem licznych opracowań w obszarze teorii i filozofii prawa, historii prawa, historii idei, historii konstytucjonalizmu, filozofii polityki oraz politologii (o metodach badań nad demokratycznym państwem prawnym zob. np. Rot 1992). Z oczywistych względów niniejsze omówienie rodowodu omawianej zasady musi mieć charakter skrótowy, a dobór źródeł opracowania – w pewnej mierze arbitralny. Genezy koncepcji państwa prawnego należy poszukiwać w myśli filozoficznej oraz rozwiązaniach prawnych i ustrojowych rozwiniętych cywilizacji starożytnych. Idea podporządkowania władcy prawu, związana z powstaniem zjawiska prawa pisanego, była znana już w starożytnej Grecji (por. Tamanaha 2004: 7n; Pietrzykowski 2014: 69n; Frändberg 2014: 1). Wiele istotnych koncepcji, które

później stały się elementami państwa prawnego, stanowiło przedmiot zainteresowania i opracowań prawników rzymskich; trzeba tu wymienić w szczególności oddzielenie prawa od religii, nadawanie dużego znaczenia ideom słuszności (*aequitas*) i sprawiedliwości (*iustitia*), pogląd, że prawo ma przede wszystkim służyć ludziom, uznanie godności ludzkiej (idea *humanitas*) oraz akcentowanie wartości pewności prawa (PWPR: 10–25).

Zasada ograniczenia arbitralności władzy publicznej odgrywała także podstawową rolę w kulturze prawnej średniowiecza. W Anglii rozpoczęła się ewolucja idei *rule of law* (pojmowanej pierwotnie jako dyrektywy ograniczenia władzy królewskiej); jej istotnym wyrazem jest Wielka Karta Swobód z 1215 r. Elementy późniejszej zasady państwa prawa były również obecne w kulturze prawnej Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, chociaż nie zostały opracowane w spójnej koncepcji (Kirste 2014: 31). W okresie Oświecenia u podstaw kształtowania się nowoczesnej idei państwa prawa leżały prace takich filozofów, jak John Locke, Monteskiusz, Cesare Beccaria czy Jeremy Bentham. W XIX w. wyodrębniła się i w niemieckim kręgu kulturowym idea państwa prawa (*Rechtsstaat*), następnie intensywnie rozwijana, a równolegle w anglojęzycznych porządkach prawnych ewoluowała koncepcja *rule of law*. Nie stanowiły one homogenicznych teorii, lecz raczej rodzinę koncepcji pozostających ze sobą w różnorodnych związkach.

Według niemieckich historyków prawa termin *Rechtsstaat* został po raz pierwszy użyty przez Johanna Wilhelma Placidusa w pracy *Literatur der Staatslehre* z 1798 r. Państwem prawa w jego rozumieniu miało być państwo, które w jak najwyższym stopniu zabezpiecza możliwie najszerszy zakres wolności człowieka. Niemiecka koncepcja państwa prawnego kształtowała się w znacznej mierze pod wpływem filozofii Immanuela Kanta. Nie podejmując w tym miejscu Kantowskiej koncepcji państwa i prawa, warto przywołać jego ogólną ideę państwa jako społeczności poddanej prawu oraz koncepcję rozumności prawa pojmowanej jako dążenie do zrównoważenia obowiązku i sumienia (Woleński 2002: 34–35). W pierwszej połowie XIX w. do rozwoju tej koncepcji przyczyniło się wielu autorów niemieckich, głównie przedstawiciele liberalizmu: Karl von Rotteck, Robert von Mohl i Wilhelm von Humboldt. Idee te koncentrowały się wokół politycznych aspektów państwa prawnego, a w szczególności określeniu celów państwa, dotyczących zarówno ochrony wolności jednostki, jak i zagadnień budowania wspólnoty obywateli. Mohlowi przypisuje się dokonanie fundamentalnego rozróżnienia materialnego i formalnego sposobu rozumienia państwa prawa. W drugiej połowie XIX w. uznanie zyskała formalna koncepcja państwa prawnego przedstawiciela nurtu konserwatywnego Friedricha Juliusa Stahla. Jego zdaniem do istoty państwa prawnego należy określenie granic oraz sposobów działania państwa, a nie celów lub treści

prawa. Przedstawiciele tego nurtu skupiali się przede wszystkim na zagadnieniu tworzenia instytucjonalnego porządku prawnego (spisana konstytucja, niezawisłość sędziowska, sądownictwo konstytucyjne). Pod koniec XIX w. i w pierwszych dekadach XX w. podstawowymi zagadnieniami koncepcji *Rechtsstaat* były legalizm, pewność i przewidywalność prawa oraz równość wobec niego (Zmierczak 1992: 44–49; por. Frändberg 2014: 2–8).

Rozróżnienie materialnych i formalnych aspektów państwa prawa było rozumiane niejednolicie. We wczesnych opracowaniach przymiotnik „formalny” miał charakter pejoratywny, a ujęcia „materialne” uznawano za bardziej wartościowe. W toku rozwoju koncepcji elementy formalne uzyskały charakter pierwszoplanowy. Nie wszyscy autorzy radykalnie przeciwstawiali sobie te dwa aspekty państwa prawa. Uczynili to na przełomie XIX i XX w. przedstawiciele szkoły wolnego prawa, oskarżając formalną koncepcję *Rechtsstaat* o legitymizację niesprawiedliwych regulacji (Tiedemann 2014: 183). W ten sposób koncepcję państwa prawa opartego na tekstach ustaw (*Gesetzesstaat*) miała zastąpić idea państwa sędziów (*Richterstaat*; por. Rüthers 2014: 77n; Stelmach 2008: 93–94), odwołujących się w praktyce orzeczniczej do wartości, zwłaszcza do sprawiedliwości. Spór o rolę wartości w państwie prawnym był kontynuowany po zakończeniu II wojny światowej, m.in. w związku z proklamowaniem słynnej formuły Gustava Radbrucha (→18). Debatowano też nad integracją formalnej koncepcji państwa prawnego oraz iusnaturalizmu w ujęciu właściwym dla doktryny prawnej akceptowanej w Kościele katolickim (Tiedemann 2014: 184).

Pojęcie państwa prawa zostało wprowadzone do tekstu niemieckiego *Grundgesetz* z 1949 r. i od tamtej pory stanowi przedmiot licznych opracowań doktrynalnych oraz wypowiedzi FTK. Konstytucyjnoprawne pojęcie państwa prawa, właściwe dla współczesnej niemieckiej nauki prawa, obejmuje zarówno aspekty materialne, jak i formalne, w szczególności: „zakaz samowoli, dążenie do dobra ogólnego i sprawiedliwości materialnej, zapewnienie sprawiedliwych i równych procedur, pewność prawa we wszystkich aspektach tego słowa, związanie prawem organów państwa, konieczność efektywności (*Effizienz*) działań państwa etc.” (Zmierczak 1992: 51). Przedmiotem ożywionej dyskusji jest również od dawna relacja idei państwa prawa i państwa socjalnego (w tym kontekście mówi się o socjalnym państwie prawnym – *sozialer Rechtsstaat*), a w ostatnich latach idea *grüner Rechtsstaat*, kładąca nacisk na konieczność rozwoju wcześniejszych ujęć państwa prawa w kierunku zagadnień dotyczących ochrony środowiska (Tiedemann 2014: 190–192). W aktualnych koncepcjach państwa prawa dominują zatem ujęcia szerokie, obejmujące obok elementów formalnych różnorodne komponenty materialne. W tym ostatnim zakresie owe ujęcia pozostają w opozycji do wcześniejszych koncepcji, obejmujących wyłącznie elementy formalne albo kładących nacisk przede wszystkim na nie.

Dyskusja na temat koncepcji państwa prawa rozwinęła się też we Francji, zwłaszcza w latach 70. XX w., w związku ze zwiększeniem roli Conseil Constitutionnel. Rodowód francuskiej myśli o państwie prawa sięga jednak czasów średniowiecznych, a sformułowanie hasła rewolucji francuskiej (nie ma prawa wyższego niż ustawa) pojmowano jako zwieńczenie pewnego procesu, nie zaś zainicjowanie nowego sposobu pojmowania roli prawa w państwie (Zmierczak 2008: 212–214). Współczesne badania nad pojęciem państwa prawa we Francji są prowadzone m.in. w perspektywie filozoficznoprawnej teorii krytycznej, istotnej dla tamtej kultury (Zmierczak 2008: 219–221).

Anglosaska tradycja rządów prawa jest – wbrew obiegowym opiniom oraz pomimo pewnych historycznych zaszłości, o których poniżej – w znacznym zakresie treściowo zbieżna z koncepcjami państwa prawa. Źródłem jej nowoczesnej postaci należy upatrywać m.in. w pismach jednego z ojców założycieli USA, Johna Adamsa, oraz autorów angielskich, takich jak James Harrington oraz William Blackstone (Sellers 2014: 7; Kirste 2014: 31). W szczególności Blackstone zauważał, że angielska koncepcja ograniczenia swobody władzy państwowej jest istotnie zbieżna z analogicznymi ideami obecnymi na kontynencie europejskim, głównie w tradycji germańskiej. W literaturze podkreśla się, że pogląd o opozycyjnym charakterze koncepcji rządów prawa oraz państwa prawa wiązał się z тезami głoszonymi przez przedstawicieli pozytywizmu prawniczego, np. angielskiego pozytywistę Alberta Venna Diceya, oraz przedstawicieli nurtu zwanego pozytywistyczną szkołą prawa państwowego (niem. *Staatsrechtspositivismus*). Stali oni na stanowisku, że państwo jest bytem pierwotnym w stosunku do prawa, chociaż prawo może ograniczać władzę organów państwa. Niemniej prawo w dalszym ciągu pozostaje (jedyne) środkiem wyrazu, jakim posługuje się państwo. Koncepcja państwa prawa charakterystyczna dla tego nurtu koncentrowała się na ścisłej separacji sfery działania państwa oraz sfery społecznej (Kirste 2014: 34). Pogląd o antagonizmie pojęć państwa prawa i rządów prawa powinno się więc uznać za nieaktualny w świetle przyjmowanych w Niemczech koncepcji państwa prawa. Znamienne, że art. 28 ust. 1 *Grundgesetz* zawierający termin *Rechtsstaat* tłumaczy się za pomocą terminu *rule of law*. W literaturze podkreśla się związki między tymi tradycjami oraz wskazuje, że koncepcja *Rechtsstaat*, niezależnie od swojej genezy, ma walory uniwersalne (Zmierczak 1992: 51–52). Wskazane w pkt 3 użycia terminu *Rechtsstaatlichkeit* jako równoznacznego z *rule of law* w dokumentach UE potwierdzają tę tezę.

Brian Z. Tamanaha (2012: 236) wskazuje trzy podstawowe komponenty koncepcji rządów prawa: prawne ograniczenie swobody działania rządu, zasady legalności formalnej (ogłaszanie norm prawnych oraz ich działanie na przyszłość, ich generalny charakter, równość w stosowaniu prawa oraz zasada *impossibilia nulla obligatio est*) oraz zasadę związania prawem, a nie potencjalnie arbitralnymi decyzjami ludzi

(co w języku angielskim lapidarnie oddaje maksyma: *rule of law, not of men*). Z kolei Neil MacCormick (2005: 16) podkreśla, że zasada rządów prawa jest niezbędna dla osiągnięcia pewności prawa i bezpieczeństwa prawnego, a jako jedną z istotnych gwarancji wymienia możliwość zaskarżania decyzji organów władzy. Nie ulega wątpliwości, że wskazane wątki obecne są także w historycznej oraz aktualnej dyskusji dotyczącej pojęcia *Rechtsstaat*. Należy też zwrócić uwagę, że w debatach nad pojęciem *rule of law* pojawia się rozróżnienie koncepcji wąskiej i szerokiej, które (z pewnymi zastrzeżeniami) można uznać za analogiczne do rozróżnienia między jedynie formalnym ujęciem państwa prawa a tym bogatszym, obejmującym elementy materialne (Krygier 2014: 51–54). Oczywiście między tymi dwiema tradycjami występują również istotne różnice, wynikające zwłaszcza z odmienności przyjmowanych modeli systemu prawa (*common law* oraz system kontynentalny) (von der Pfordten 2014: 26–28). We współczesnej anglosaskiej kulturze prawnej koncepcja rządów prawa odgrywa istotną rolę w sporach dotyczących pojęcia prawa jako takiego. Akcentuje się wartościujący, idealizacyjny charakter pojęcia rządów prawa, chociaż treść dokonywanych wartościowań budzi spory (Gizbert-Studnicki, Dyrda, Grabowski 2016: 384n).

Rozumienie zasady demokratycznego państwa prawnego przyjmowane w systemie konstytucyjnym RP jest w znacznej mierze ukształtowane w oparciu o tradycję właściwą dla krajów niemieckojęzycznych. W szczególności, podobnie jak w niemieckiej kulturze prawnej, zasadę państwa prawnego postrzega się jako źródło wielu szczegółowych zasad, standardów i reguł prawnych. Rekonstrukcja poszczególnych elementów tej zasady to przede wszystkim zasługa 30 lat działalności orzeczniczej polskiego TK.

Warto jednak zauważyć, że sposób rozumienia zasady demokratycznego państwa prawnego ewoluował w orzecznictwie TK. W tym zakresie dla dalszej analizy można wyodrębnić cztery przedziały czasowe: 1) okres do 1989 r., tj. do wprowadzenia klauzuli demokratycznego państwa prawnego do tekstu Konstytucji PRL; 2) okres do 1997 r., tj. do wejścia w życie Konstytucji RP; 3) okres do 2015 r., tj. do rozpoczęcia kryzysu konstytucyjnego; 4) okres po 2015 r., gdy w praktyce ustrojowej i orzecznictwie TK zauważalne jest kwestionowanie podstawowych założeń tradycyjnie rozumianej koncepcji demokratycznego państwa prawnego. Oczywiście w każdym z tych okresów dochodziło do istotnych wydarzeń wymagających odnotowania, takich jak choćby wejście w życie Małej Konstytucji w 1992 r. czy przystąpienie Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. Ramy *Komentarza* pozwalają wszakże tylko na zasygnalizowanie kierunków ewolucji podejścia TK do zasady demokratycznego państwa prawnego, dlatego warto zaznaczyć, że wydarzenia te, choć ważne, nie spowodowały znaczących zmian w tym podejściu.

Rozważania dotyczące pierwszego okresu trzeba poprzedzić kilkoma ogólniejszymi uwagami natury historycznej, dotyczącymi genezy zasady demokratycznego państwa prawnego w polskiej tradycji ustrojowej. Otóż doszukać się jej można w zasadzie praworządności, rozumianej jako związanie rządzących obowiązującym prawem pod groźbą możliwości wypowiedzenia im posłuszeństwa przez poddanych. Tak rozumianą ideę praworządności odnajdujemy w Artykułach henrykowskich z 1573 r. oraz w Konstytucji 3 Maja. Niemniej wtedy, gdy koncepcja państwa prawa zaczęła być analizowana w zachodniej doktrynie prawa, tj. w XIX w., Polska pozostawała pod zaborami, co naturalnie uniemożliwiało, a przynajmniej znacznie utrudniało przedstawicielom polskiej doktryny prawniczej włączenie się w dyskusję na jej temat. Zasada państwa prawa nie znalazła formalnego wyrazu w polskich aktach konstytucyjnych okresu międzywojennego. Pozostawała ponadto w sprzeczności z ideami przewodnimi Konstytucji PRL z 1952 r., na gruncie której rozwijano koncepcję tzw. praworządności socjalistycznej. Pojęcie praworządności było jednak w tamtych czasach przedmiotem licznych i rzetelnych opracowań polskich autorów; chociaż z uwagi na ówczesne uwarunkowania posługiwali się oni retoryką charakterystyczną dla prawoznawstwa marksistowskiego, to koncentrowali się na istotnych elementach pojęcia praworządności, akceptowanych także w zachodnim kręgu kultury prawnej. Co więcej, wiele opracowań na ten temat należy uznać za istotne dla współczesnej dyskusji ze względu na wysoki poziom analizy pojęciowej oraz trafność dokonywanych rozróżnień (np. koncepcje Kazimierza Opałka, zob. niedawne omówienie jego myśli w tym zakresie: Tkacz, Tobor 2020).

Dopiero w latach 80. XX w. pierwsze elementy idei demokratycznego państwa prawa zaczęły się pojawiać w orzecznictwie TK i NSA, a formalnie znalazła ona wyraz w 1989 r. w treści art. 1 Konstytucji z 1952 r. w brzmieniu nadanym przez tzw. nowelę grudniową, tj. wspomnianą już wcześniej ustawę z dnia 29 grudnia 1989 r. Jak zauważa się w literaturze, wprowadzenie tej zasady do polskiego porządku konstytucyjnego nie było poprzedzone jakąś głębszą dyskusją doktrynalną, co więcej – „[b]rak było też tradycji ustrojowych, które stanowiłyby podstawę dla operatywnego stosowania tej zasady w praktyce” (Tuleja 2016: 218). Zasada demokratycznego państwa prawnego, w przeciwieństwie do wspomnianej zasady praworządności, pozwalała wszakże podkreślić jakościową zmianę ustroju, jaka nastąpiła w Polsce po 1989 r. Jej połączenie z zasadą sprawiedliwości społecznej (→11) w ramach jednego przepisu konstytucyjnego umożliwiło jednocześnie podkreślenie znaczenia materialnego aspektu zasady demokratycznego państwa prawnego.

W drugim z wyróżnionych okresów, czyli w latach 1990–1997, zasada demokratycznego państwa prawnego uzyskała w orzecznictwie TK konkretną treść

normatywną, stając się źródłem spoczywających na państwie obowiązków ochrony fundamentalnych dla jednostki praw i wolności pominiętych w Konstytucji z 1952 r., takich jak prawo do prywatności (zob. orzeczenie TK z 24.06.1997, K 21/96), prawo do rzetelnego i publicznego procesu sądowego (zob. orzeczenie TK z 7.01.1992, K 8/91), prawo do prawnej ochrony życia ludzkiego (zob. orzeczenie TK z 28.05.1997, K 26/96) i prawo do ochrony godności człowieka (zob. orzeczenie TK z 19.06.1992, U 6/92; →62). Z zasady demokratycznego państwa prawnego TK zaczął również wywodzić bardziej szczegółowe zasady ustrojowe: zasadę ochrony zaufania jednostki do państwa i prawa (i wynikające z niej dalsze zasady: ochrony praw nabytych i ochrony interesów w toku; zob. orzeczenia TK: z 22.08.1990, K 7/90; z 2.03.1993, K 9/92; →5) czy zasadę prawidłowej legislacji (w tym nakaz odpowiedniej *vacationis legis* czy zasada *lex retro non agit*; zob. orzeczenia TK: z 18.10.1994, K 2/94; z 4.10.1995, K 8/95; →8). Odwołując się do zasady demokratycznego państwa prawnego, TK aktywnie włączył się zatem w proces demokratyzacji ustroju politycznego i społeczno-gospodarczego, promując w swoim orzecznictwie ideę demokratycznego państwa prawnego i powiązaną z nią aksjologię.

W trzecim ze wskazanych okresów, czyli latach 1997–2015, zasada demokratycznego państwa prawnego utrzymywała się i rozwijała w orzecznictwie TK. Znalazła ona formalny wyraz w treści art. 2 Konstytucji RP, identycznej z treścią, jaką posiadała od 1989 r. art. 1 Konstytucji z 1952 r. W toku prac Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego nie było bowiem wątpliwości, że idea demokratycznego państwa prawnego wymaga konstytucjonalizacji, a sposób jej wyrażenia w tym ostatnim przepisie aprobowano w doktrynie prawa i wspomnianym wcześniejszym orzecznictwie TK. Mimo identycznego wyrażenia samej zasady nowa ustawa zasadnicza wprowadziła zmiany w zakresie jej normatywnego ujęcia. Poszczególne elementy składowe zasady demokratycznego państwa prawnego, wyodrębnione w orzecznictwie TK, zostały bowiem zawarte w odrębnych przepisach konstytucyjnych. Dotyczy to szczególnie zasady legalizmu (art. 7 KRP; →46), zasady konstytucjonalizmu (art. 8 KRP), zasady proporcjonalności (→63) jako warunku ograniczania możliwości korzystania z praw i wolności (art. 31 ust. 3 KRP; →64–65), godności człowieka (art. 30 KRP; →62), prawnej ochrony życia (art. 38 KRP), prawa do sądu (art. 45 i art. 77 ust. 2 KRP) i prawa do odszkodowania za niezgodne z prawem działania organów władzy publicznej (art. 77 ust. 1 KRP). Rekonstruując treść normatywną zasady demokratycznego państwa prawnego orzecznictwo TK sprzed 1997 r. pozostało zatem aktualne, choć zmienił się sposób odwoływania do tej zasady oraz jej poszczególnych elementów w procesie kontroli konstytucyjności prawa. Trybunał zaczął bowiem przyjmować, że w sprawach, w których kwestionowana jest zgodność aktu normatywnego ze standardami demokratycznego państwa

prawnego, skonkretyzowanymi i rozwiniętymi w odrębnych przepisach ustawy zasadniczej, wzorcem kontroli powinny być te właśnie przepisy szczegółowe, interpretowane w świetle zasady demokratycznego państwa prawnego (zob. wyrok TK z 9.06.1998, K 28/97). Trybunał ograniczył ponadto możliwość przywoływania zasady demokratycznego państwa prawnego jako wzorca kontroli w sprawach inicjowanych skargą konstytucyjną – uznał, że skarżący może formułować zarzut naruszenia tej zasady tylko w dwóch przypadkach, tj. albo gdy wskazuje ją jako źródło konkretnych, niewyrażonych w innych przepisach konstytucyjnych praw i wolności (zob. wyroki TK: z 15.05.2000, SK 29/99; z 21.07.2009, K 7/09; z 9.07.2012, P 8/10), albo gdy stanowi ona element tzw. wzorca związkowego, w którym głównym przepisem jest ten statuujący konstytucyjne prawa i wolności jednostki. Trybunał przyjmuje bowiem, że nie dopuszcza się skargi konstytucyjnej wskazującej jako wyłączny wzorzec kontroli art. 2 Konstytucji RP i wynikające z niego zasady ustrojowe (zob. postanowienie TK z 23.01.2002, Ts 105/00).

W orzecznictwie TK po 1997 r. treść normatywna zasady demokratycznego państwa prawnego nadal była konsekwentnie rozwijana, a poszczególne jej elementy precyzowane z uwzględnieniem perspektywy kolejnych rozpatrywanych przez TK spraw (zob. np. wyroki TK: z 9.06.1998, K 28/97; z 4.12.2001, SK 18/00; z 23.03.2006, K 4/06; z 24.04.2014, SK 56/12). Uszczegółowiona została zwłaszcza treść normatywna zasady ochrony zaufania do państwa i prawa, zwanej również zasadą lojalności (→4), oraz zasad bezpieczeństwa prawnego (zob. wyroki TK: z 20.12.1999, K 4/99; z 13.11.2013, K 2/12) i pewności prawa (→6). Także poszczególne elementy zasad prawidłowej legislacji (→21) zostały w tym czasie doprecyzowane (zob. np. wyroki TK: z 25.11.1997, K 26/97; z 11.01.2000, K 7/99; z 21.03.2001, K 24/00).

Po 2015 r. TK zaczął w swoim orzecznictwie odchodzić od założeń demokratycznego państwa prawnego, pozbawiając tę zasadę jej realnej treści. W wyroku z 25.03.2019, K 12/18, TK stwierdził, że wybór członków Krajowej Rady Sądownictwa przez Sejm nie narusza art. 2 Konstytucji RP, bowiem „sam fakt istnienia Rady Sądownictwa umocowanej konstytucyjnie nie jest immanentnie wpisany w istnienie demokratycznego państwa prawa”. Tym samym TK uznał, że na straży niezależności sądów i niezawisłości sędziów może stać organ wybierany niemal w całości przez polityków partii rządzącej, co wydaje się naruszać fundamenty demokratycznego państwa prawnego. Z kolei w wyroku z 16.03.2017, Kp 1/17, TK skonstatował, że przepis nakazujący stosowanie nowych przepisów dotyczących zgromadzeń cyklicznych z mocą wsteczną nie narusza art. 2 Konstytucji RP, ponieważ „nowe przepisy będą miały zastosowanie nie tyle z mocą wsteczną, ile wpłyną na sytuację prawną podmiotów, które przed dniem wejścia w życie

ustawy zmieniającej zgłosiły organowi gminy zamiar organizacji zgromadzenia. Działanie to nastąpi z dniem wejścia w życie ustawy zmieniającej. W omawianym wypadku mamy więc do czynienia z retrospektywnością”. Zasadność tej tezy może budzić poważne wątpliwości w świetle przyjętych w orzecznictwie TK kryteriów rozróżnienia retroaktywności i retrospektywności (→8). W tym orzeczeniu, podobnie jak w wielu innych wydanych po 2015 r., TK nie nawiązał jednak do swoich wcześniejszych orzeczeń rekonstruujących ten element zasady demokratycznego państwa prawnego.

[5. PRZYKŁADY ZASTOSOWANIA] Najważniejszy kontekst stosowania zasady demokratycznego państwa prawnego to działalność orzecznicza TK związana z kontrolą konstytucyjności aktów normatywnych. Argumentacja z wykorzystaniem tej dyrektywy najczęściej polega na wywiedzeniu z pojęcia demokratycznego państwa prawnego bardziej szczegółowej zasady bądź reguły oraz na zastosowaniu jej do ocenianej regulacji. Ilustracją takiego rozumowania jest np. wyrok TK z 13.12.2017, SK 48/15, w uzasadnieniu którego zawarto następujący wywód: „Dopiero jeżeli dana regulacja prawna okazuje się niejasna w sposób kwalifikowany, uzasadnia to stwierdzenie jej niekonstytucyjności ze względu na naruszenie zasady poprawnej legislacji, będącej komponentem zasady zaufania jednostki do państwa i stanowionego przez nie prawa, wywiedzionej z zasady demokratycznego państwa prawnego (art. 2 Konstytucji), wzmocnionej – ewentualnie – przez przepisy ustawy zasadniczej ustalające szczególne wymogi co do określoności przepisów prawnych w niektórych gałęziach prawa czy w odniesieniu do niektórych zagadnień (prawo karne, prawo daninowe, ograniczenia praw i wolności gwarantowanych konstytucyjnie)”. W przytoczonym fragmencie TK prezentuje charakterystyczne wielostopniowe rozumowanie, ponieważ wskazuje na wywiedzenie zasady zaufania z zasady demokratycznego państwa prawnego i na zasadę poprawnej legislacji jako komponent zasady zaufania. Podnosi też, odwołując się do klasyfikacji przypadków niejasności przepisów prawa na kwalifikowane lub niekwalifikowane, że tylko ten pierwszy przypadek może prowadzić do stwierdzenia niekonstytucyjności regulacji.

Trybunał nawiązuje do zasady państwa prawnego subsydiarnie w celu wzmocnienia argumentacji dotyczącej prawidłowego ukształtowania przez ustawodawcę pewnych instytucji prawnych. Przykładowo w wyroku z 13.10.2015, SK 63/12, stwierdza: „W ramach tej jurysdykcji pierwszorzędnym zadaniem Sądu Najwyższego, również w związku z indywidualnie rozpoznawanymi sprawami, jest zapewnienie jednolitości orzecznictwa, jako jednego z elementów gwarantujących bezpieczeństwo obrotu prawnego oraz pewność prawa. Obydwie te wartości należy zaś uznać za niezbędne dla realizacji zasady demokratycznego państwa prawnego,

w tym zapewnienia odpowiednio efektywnego stopnia ochrony praw i wolności zadeklarowanych w Konstytucji”. Jak widać, w tym orzeczeniu TK także odwołuje się do zasad szczegółowych, stosując klasyczne wnioskowanie z celu („realizacja zasady demokratycznego państwa prawnego”) na środki (→37).

Zasada demokratycznego państwa prawnego jest też stosowana przez TK w charakterze metadyrektywy interpretacyjnej: „Trybunał wielokrotnie powtarzał, że z art. 45 ust. 1 Konstytucji wynika wola ustrojodawcy, aby prawem do sądu objąć możliwie najszerszy zakres spraw. Jego zakres uzupełnia zasada demokratycznego państwa prawnego, z której wynika dyrektywa interpretacyjna zakazująca zawężającej wykładni prawa do sądu. Konstytucja wprowadza więc domniemanie drogi sądowej” (wyrok TK z 14.12.2017, K 17/14; podobnie wyrok TK z 10.05.2000, K 21/99). Przykład ten pokazuje, że zasada demokratycznego państwa prawnego to ważny punkt odniesienia w ramach stosowanej przez TK techniki prokonstytucyjnej wykładni ustaw (→54).

Zasada demokratycznego państwa prawnego znajduje też zastosowanie w orzecznictwie sądów administracyjnych. W wyroku z 20.01.2015, II OSK 1466/13, NSA stwierdził: „Ustalenie stanu faktycznego, czy nieruchomości znajduje się w obszarze oddziaływania obiektu, wymaga podjęcia czynności procesowych, które mogą być dokonane w toku czynności postępowania, przy zapewnieniu udziału i ochrony prawnej jednostce. Podejmowanie ustaleń stanu faktycznego poza postępowaniem administracyjnym przesądzających o przyznaniu jednostce statusu strony stanowi naruszenie przepisów prawa, będąc pogwałceniem standardów demokratycznego państwa prawnego (art. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej)”. W innym stanie faktycznym NSA podniósł, że „organ po uwzględnieniu protestu i doręczeniu informacji o tym fakcie skarżącemu powołał się na błąd techniczny i rozpatrzył protest ponownie, tym razem protest oddalając. [...] Podjęte ponownie bez podstawy prawnej i odmienne w swej treści rozstrzygnięcie protestu w sytuacji, gdy wnioskodawca legitymował się informacją o uwzględnieniu złożonego przez niego środka odwoławczego, narusza zasadę legalizmu, lecz pozostaje również w sprzeczności z zasadą demokratycznego państwa prawnego. Znalazło to wyraz w lekceważeniu ustalonych z upoważnienia ustawy procedur oraz nierespektowaniu podjętych i znajdujących się w obiegu prawnym rozstrzygnięć” (wyrok NSA z 31.08.2011, II GSK 1699/11). W obydwu przypadkach NSA argumentuje według podobnego schematu. Po zaskarżeniu korzystnego dla strony wyroku WSA przez organ administracji NSA oddala skargę kasacyjną, wskazując organowi, że jego uchybienia miały na tyle istotny charakter, że zasadne jest stwierdzenie, iż naruszały standardy demokratycznego państwa prawnego. Artykuł 2 Konstytucji RP nie pełni w tych przypadkach funkcji podstawy

rozstrzygnięcia NSA, lecz stanowi element argumentu konstytucyjnego na rzecz decyzji oddalającej skargę kasacyjną.

Podobnie NSA argumentował w wyroku z 19.06.2012, II OSK 1304/12, dokonując wykładni przepisów dotyczących wyborów do władz samorządowych: „Zakładając racjonalność ustawodawcy, nieuprawniona staje się wykładnia prowadząca do przyjmowania, że choć w trakcie kadencji, rozpoczętej pod rządami starych regulacji, wybory uzupełniające i przedterminowe są przeprowadzane według starych zasad, to do bezpośrednio powiązanej z nimi sprawy utraty mandatu uzyskanego w tych wyborach według tych starych zasad stosuje się już przepisy nowe. [...] Zagadnienia, określane ogólnym pojęciem «wyborów», mają złożony charakter, nie ograniczają się wyłącznie do zasad i trybu przeprowadzania wyborów. Kandydaci na radnych i wójtów muszą wcześniej wiedzieć, na jakich zasadach będą wykonywać mandat i kiedy oraz w jakim trybie mogą go utracić. Kandydowanie w wyborach jest projektem na przyszłość i dlatego m.in. wprowadzanie nowych, odmiennych regulacji w trakcie kadencji już rozpoczętej narusza wynikającą z zasady demokratycznego państwa prawnego zasadę pewności prawa i zmienia sytuację prawną osób, które mogły spodziewać się, że będą do nich miały zastosowanie przepisy obowiązujące w dacie wyborów. Także wyborcy mają prawo wiedzieć, w jakich sytuacjach wybrany przez nich radny lub wójt może utracić mandat, a tym samym dojść do zniwelowania ich woli wyrażonej w akcie wyborczym”.

Ustalenie, że zachowanie organu stanowi naruszenie zasady państwa prawnego, wymaga wykazania szeregu przesłanek, wypracowanych w orzecznictwie sądów administracyjnych. W szczególności nie każda, lecz tylko kwalifikowana bezczynność organu administracji może zostać uznana za naruszenie tej zasady: „[T]rudno w sprawie twierdzić, iż wystąpiła w niej bezczynność o charakterze rażącym, nie- możliwa do zaakceptowania w państwie prawnym, niepozostawiająca wątpliwości i wymagająca napiętnowania” (wyrok NSA z 31.01.2018, I OSK 1256/16).

Zasada demokratycznego państwa prawnego jest też stosowana przez SN. W postanowieniu z 24.11.2006, III CZ 71/06, podniósł on, że „z konstytucyjnych zasad demokratycznego państwa prawnego (art. 2 Konstytucji) oraz działania organów władzy publicznej na podstawie i w granicach prawa (art. 7 Konstytucji) wynika, że strona, w całości zwolniona od kosztów sądowych, która wnosi opłatę podstawową od apelacji dopiero w wykonaniu zarządzenia przewodniczącego wydziału Sądu Okręgowego wzywającego do uiszczenia tej opłaty, nie może ponosić ujemnych konsekwencji takiego błędnego wezwania”. Zaznaczyć należy, że SN, uwzględniając stanowisko strony, powołał art. 2 Konstytucji RP z własnej inicjatywy. W wyroku z 28.11.2002, II UK 93/02, SN wywiódł zaś: „Z kolei realizacja zasady demokratycznego państwa prawnego (art. 2 Konstytucji RP) polega m.in.

na tym, aby osoba nieuprawniona nie otrzymała świadczenia jej nienależnego; zakres i formy zabezpieczenia społecznego określa ustawa (art. 67 ust. 1 zd. 2 Konstytucji) i właśnie przepisy ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników stoją na przeszkodzie, aby – w stanie faktycznym przedmiotowej sprawy – wskutek śmierci Genowefy K. – wnioskodawcy i pozostałym osobom zainteresowanym przysługiwało odszkodowanie. Dlatego też brak jest podstaw do uznania, że zaskarżony wyrok narusza wskazane przepisy Konstytucji RP”. W orzeczeniu tym SN zaakcentował formalny aspekt zasady państwa prawnego. W licznych orzeczeniach SN stara się również wyznaczać granice interpretacji zasady państwa prawnego, podnosząc w szczególności, że zasada ta nie tworzy prawa do rozpoznania sprawy w trzech instancjach (np. postanowienie SN z 12.04.2001, II CZ 129/00).

Sądy powszechne powołują zasadę demokratycznego państwa prawnego zazwyczaj w związku z bardziej szczegółowymi zasadami i regułami (np. zasadą ochrony zaufania lub *nullum crimen sine lege*), najczęściej jako element argumentacji zawartej w uzasadnieniu. Ugruntowany jest pogląd, że art. 2 Konstytucji RP nie może być postrzegany jako autonomiczne źródło uprawnień jednostek, ponieważ ma zbyt ogólny charakter; może być natomiast współstosowany z bardziej szczegółowymi normami prawnymi (tak np. SA w Szczecinie w wyroku z 28.05.2013, III AUa 13/13).

Z kolei TSUE uznaje zasadę państwa prawa za wspólną wszystkim państwom członkowskim UE, a w związku ze wzmiankowanym powyżej (pkt 3) uwzględnieniem jej w art. 6 TUE – za istotny element prawa konstytucyjnego UE. Podobnie jak sądy konstytucyjne państw członkowskich, TSUE dostrzega, że z tej ogólnej zasady wywodzi się szereg bardziej szczegółowych dyrektyw. Jak czytamy w opinii rzecznik generalnej Vericy Trstenjak w sprawie *Audiolux SA i in.* (wyrok TSUE z 15.10.2009, C-101/08): „Za ogólne zasady prawne prawa wspólnotowego uznane zostały przykładowo zasady państwa prawnego, takie jak zasada proporcjonalności, jasności prawa albo prawa jednostki do skutecznej ochrony prawnej. W tym kontekście należą do nich także różne zasady dobrej administracji, takie jak zasada ochrony uzasadnionych oczekiwań, zasada *ne bis in idem*, prawo do bycia wysłuchanym, także w postaci możliwości zajęcia przez zainteresowanego stanowiska wobec środków stanowiących naruszenie jego interesów, obowiązek uzasadnienia aktów prawnych albo zasada badania z urzędu. Należy do nich także powołanie się na «siłę wyższą». Można jednak również znaleźć zasady, które nie są obce prawu umów, takie jak na przykład ogólna zasada prawna *pacta sunt servanda* albo też zasada *clausula rebus sic stantibus*”.

Wiele uwagi poświęca TSUE gwarancjom niezawisłości sędziowskiej jako koniecznemu komponentowi zasady państwa prawa, np. w wyroku z 27.02.2018, C-64/16: „Samo istnienie skutecznej kontroli sądowej służącej zapewnieniu

poszanowania prawa Unii jest nieodłączną cechą państwa prawa [...]. Wynika stąd, że każde państwo członkowskie powinno zapewnić, by organy należące – jako «sąd» w rozumieniu prawa Unii – do systemu środków odwoławczych w dziedzinach objętych prawem Unii odpowiadały wymogom skutecznej ochrony sądowej. Dla zagwarantowania tej ochrony rzeczą kluczową jest zachowanie niezawisłości takiego organu, co potwierdza art. 47 karty, w którym wśród wymogów związanych z prawem podstawowym do skutecznego środka prawnego wymieniono dostęp do «niezawisłego» sądu”.

[6. CHARAKTERYSTYKA] Argumenty odwołujące się do zasady demokratycznego państwa prawnego należy uznać od 1990 r. za argumenty prawne, ze względu na wspomnianą już konstytucjonalizację tej zasady. Jednakże z uwagi na specyfikę samej zasady konieczne jest opatrzenie tej klasyfikacji istotnymi zastrzeżeniami. Sposób rozumienia oraz stosowania klauzuli demokratycznego państwa prawnego zależy bowiem od dokonania wyboru (*explicite* bądź *implicite*) szeregu założeń i twierdzeń spośród tych wynikających z historyczno-filozoficznego rozwoju koncepcji państwa prawa oraz będących przedmiotem opracowań doktrynalnych. Polska dyskusja dotycząca państwa prawa w latach 80. XX w. nie była tak rozwinięta, jak analogiczna debata w krajach niemieckojęzycznych, i w konsekwencji TK otrzymał pewien dodatkowy zakres swobody interpretacyjnej dotyczący stosowania tej klauzuli. Podkreślenia wymaga zatem, że treść zasady demokratycznego państwa prawnego oraz schematy argumentów związanych z jej stosowaniem zostały wypracowane głównie w działalności orzeczniczej rodzimego TK.

Pomimo utrwalenia w polskim języku prawniczym wyrażenia „zasada demokratycznego państwa prawnego”, należy stwierdzić, że jej jednoznaczne sklasyfikowanie jako zasady prawnej, przy każdym rozumieniu tego pojęcia występującym w literaturze prawniczej, jest problematyczne, przede wszystkim biorąc pod uwagę specyfikę tej zasady: możliwość wywodzenia z niej szeregu bardziej szczegółowych treści normatywnych, które z kolei mogą mieć różną strukturę i pozostawać w stosunku do siebie w różnorodnych relacjach. Część treści szczegółowych ma charakter zasad optymalizacyjnych w rozumieniu Roberta Alexy’ego (np. zasada ochrony zaufania i zasada pewności prawa, które ewidentnie mogą być realizowane w różnych stopniach i zakresach), podczas gdy inne, jak chociażby *nullum crimen sine lege*, mają charakter reguł prawnych. Co więcej, jako istotny element zasady demokratycznego państwa prawnego wskazywano również zasadę proporcjonalności (np. orzeczenie TK z 26.04.1995, K 11/94), co ponownie sugeruje jej optymalizacyjny charakter. Trzeba też dodać, że w konkretnych sytuacjach poszczególne zasady składające się na zasadę demokratycznego państwa prawnego mogą ze sobą kolidować (ewidentny

przykład stanowi wzmiankowana powyżej dopuszczalność wstecznego działania prawa, jeżeli (inne) zasady demokratycznego państwa prawnego nie stoją temu na przeszkodzie) – widać tu wyraźny aspekt ważeniowy zasady demokratycznego państwa prawnego. Z kolei TK sam określił niektóre spośród treści wywiedzionych z klauzuli państwa prawnego jako „kardynalne” czy „fundamentalne”, ustanawiając tym samym pewną ich hierarchię – co sugeruje, że przynajmniej pewne elementy jej treści mogą mieć charakter reguł (Morawska 2003: 204).

Trudności związane z klasyfikacją omawianej treści normatywnej rozwiązywano na różne sposoby, w szczególności posługując się kategorią „metaklauzuli” (Morawska 2003: 186n). Zakładając, że klauzula państwa prawnego to klauzula generalna, Elżbieta Morawska zauważa, że (1) jest to klauzula odsyłająca do rozważań doktrynalnych (do pewnego ideału politycznego), (2) dotyczy ona całego systemu prawa, i to w szerokim sensie, biorąc pod uwagę nie tylko treść obowiązujących regulacji prawnych, lecz także całokształt ustroju państwa, (3) jest rozwijana przez TK w jego praktyce orzeczniczej i w zasadzie jedynie poprzez to orzecznictwo oddziałuje na system prawa oraz (4) ma charakter klauzuli konstytucyjnej, partycypując tym samym w realizacji postulatu prymatu Konstytucji RP w polskim systemie prawa. Nietrudno zauważyć, że określone tak pojęcie metaklauzuli jest dość eklektyczne i można mieć wątpliwości, czy prowadzi ona do objaśnienia struktury i funkcji zasady demokratycznego państwa prawnego.

Sądźmy, że istnieją dwie podstawowe przyczyny trudności związanych z teoretycznoprawną klasyfikacją zasady demokratycznego państwa prawnego. Pierwsza to wielostopniowość tej zasady, polegająca na tym, że stanowiąc wzorzec kontroli konstytucyjności regulacji, odnosi się ona również do szeregu zasad cząstkowych oraz relacji zachodzących między nimi. Drugą przyczynę stanowi heterogeny charakter poszczególnych składowych tej zasady, w tym określenie niektórych jako „koniecznych” warunków jej realizacji, co zdaje się sugerować, że w pewnym zakresie może ona mieć charakter reguły, a nie zasady prawnej.

Sposób stosowania każdej wysoce ogólnej klauzuli w danym systemie prawa determinuje przede wszystkim decyzja odpowiedniego organu, czy klauzula ta ma stanowić jedynie dyrektywę programową, której naruszenie nie prowadzi do żadnych istotnych skutków prawnych, czy też dyrektywę innego rodzaju. W polskim systemie konstytucyjnym zdecydowano się na tę drugą opcję, gdyż zasada państwa prawnego stanowi – czasami samoistny – wzorzec kontroli konstytucyjności aktów normatywnych. Powyższe przesądzenie ma daleko idące konsekwencje, gdyż z konieczności wymaga rozwiązywania przez organy stosujące prawo problemów związanych z mechanizmami stosowania oraz z ustaleniem znaczenia i zakresu takich pojęć. Decyzje w poszczególnych obszarach można uporządkować według następujących opozycji:

- 1) stosowanie klauzuli bezpośrednio (czysto kazuistycznie) lub formułowanie pojęć pośrednich, pozwalających na systematyzację tworzonego *case law* oraz na pełniejsze uzasadnienie podejmowanych rozstrzygnięć;
- 2) stosowanie klauzuli w wąskim zakresie (w przypadku klauzuli państwa prawnego wyłącznie w obszarze tradycyjnie identyfikowanym jako jej formalne aspekty) albo w zakresie szerszym.

Nietrudno zauważyć, że TK zdecydował się w zakresie pierwszej opozycji na opcję drugą. Jeżeli chodzi o zakres stosowania klauzuli, należy pamiętać o rozróżnieniu okresów przed wejściem w życie Konstytucji RP z 1997 r. oraz po jej wejściu w życie, kiedy to z uwagi na pozytywnizację wielu zasad konstytucyjnych, w tym chroniących prawa i wolności człowieka, zakres stosowania art. 2 Konstytucji RP uległ praktycznemu zawężeniu. Nie jest to konsekwencja zaskakująca: zasada demokratycznego państwa prawnego winna być interpretowana w kontekście innych norm konstytucyjnych (→33).

Wskazanie na rodzaj decyzji w zakresie mechanizmu stosowania klauzuli państwa prawnego podjętej przez TK pozwala wyjaśnić wielostopniowy charakter owej klauzuli. Ponieważ dana regulacja może być różnie oceniona z punktu widzenia poszczególnych zasad częściowych składających się na klauzulę państwa prawnego, to ta ostatnia winna również umożliwiać rozwiązywanie ewentualnych kolizji między zasadami częściowymi. Co więcej, otwarty katalog treści zawartych w zasadzie państwa prawnego pozwala wyprowadzić nowe pojęcie pośrednie, pozwalające na rozstrzygnięcie kolizji między wcześniej wyprowadzonymi zasadami częściowymi. W innym przypadku zasada nie mogłaby pełnić swojej funkcji wynikającej z podjęcia pierwotnej decyzji, że ma ona być wzorcem kontroli konstytucyjności, a nie jedynie wskazówką programową. To, jakie ewentualnie nowe pojęcia pośrednie zostaną zastosowane, wynika w szczególności z przesądzenia o wąskim bądź szerokim rozumieniu klauzuli.

Drugim źródłem problemów związanych z klasyfikacją zasady demokratycznego państwa prawnego jest heterogenność jej treści częściowych. Nie ulega wątpliwości, że niektóre z nich mają charakter dyrektyw optymalizacyjnych, a inne reguł w rozumieniu Alexy'ego (Alexy 2002: 47–48; por. Araszkiewicz 2021: 99n); co więcej, niektóre treści zaliczane do zakresu zasady państwa prawnego zdają się mieć charakter zasad opisowych. Wydaje się, że trudności te wynikają przede wszystkim z problemu wielostopniowości owej zasady. Uporządkowanie tej problematyki (co staraliśmy się uczynić powyżej) pozwala na sformułowanie tezy, że zasada państwa prawnego jest złożoną dyrektywą optymalizacyjną. Pewne jej komponenty mają charakter reguł, stanowiąc tym samym zbiór warunków koniecznych do

przyjęcia, że system prawny nie narusza komentowanej zasady, wyznaczających sferę „rdzenia” (Sartor 2010: 191) zasady demokratycznego państwa prawnego. Inne jej komponenty z kolei mogą być realizowane w mniejszym lub większym stopniu, a rozwój orzecznictwa pozwala na ustalenie „wartości progowych” ich akceptowalnych naruszeń, biorąc pod uwagę wartości konstytucyjne, które mają być realizowane przez podlegającą ocenie regulację prawną. Stosowanie zasady państwa prawnego ma zatem ostatecznie charakter ważeniowy, a jej komponenty regułowe pozwalają na uproszczenie argumentacji w przypadkach szczególnie rażących naruszeń.

Nie ulega natomiast wątpliwości, że omawiana zasada ma charakter konstytucyjny. Jest ona stosowana w dyskursie walidacyjnym w związku z dokonywaniem oceny konstytucyjności regulacji ustawowych, ale też w dyskursie interpretacyjnym (w którym stanowi istotny kontekst dla interpretacji innych norm prawnych) oraz inferencyjnym (zwłaszcza z tego względu, że sama określa mechanizmy wywodzenia zasad częściowych).

Podstawowy schemat stosowania zasady demokratycznego państwa prawnego podczas kontroli konstytucyjności prawa (scentralizowanej lub rozproszonej) można przedstawić następująco. Pierwszy jego element to wstępne ustalenie, czy oceniana regulacja prawna jest relewantna z punktu widzenia omawianej zasady, czy też powinna podlegać ocenie wyłącznie z punktu widzenia innych, bardziej szczegółowych norm konstytucyjnych. Zaznaczmy, że dokonanie tego ostatniego ustalenia nie powinno wykluczać *a limine* stosowania zasady demokratycznego państwa prawnego jako dyrektywy interpretacyjnej, np. podczas wykładni prokonstytucyjnej norm ustawowych (→54). Po drugie, w razie ustalenia, że dana regulacja podlega ocenie z punktu widzenia zasady demokratycznego państwa prawnego, należy ustalić, czy zachodzi i ewentualnie na czym polega jej naruszenie w konkretnej sprawie. Uzasadnienie tezy o jej naruszeniu w typowych przypadkach będzie wymagało zastosowania którejś z zasad częściowych (mogą mieć one nadal charakter wysoce ogólny, jak choćby zasada ochrony zaufania do państwa i stanowionego przez nie prawa; →4) oraz dokonania jej interpretacji w świetle okoliczności badanego przypadku. Jeżeli analiza doprowadzi do wniosku, że żadna z dotychczas uznanych zasad częściowych nie pozwala na uzasadnienie tezy o naruszeniu zasady (bądź zasad) państwa prawnego, to możliwe jest dokonanie rekonstrukcji nieznanego wcześniej pojęcia pośredniego, stanowiącego podstawę nowo wyprowadzonej zasady częściowej. Ten „generatywny” charakter zasady demokratycznego państwa prawnego to jej cecha dystynktywna, aczkolwiek trzeba zauważyć, że od wejścia w życie Konstytucji RP z 1997 r. TK powściągliwie korzysta z możliwości identyfikacji nowych zasad częściowych. Po czwarte, ustalenia

wymaga, czy poszczególne komponenty zasady państwa prawnego nie wchodzi z sobą w kolizję, które należałoby rozstrzygnąć. Jeżeli i to rozumowanie uzasadnia tezę o niezgodności ocenianej regulacji z zasadą demokratycznego państwa prawnego, należy rozważyć, czy w danej sytuacji zasada ta nie wchodzi w kolizję z pewnymi zasadami konkurencyjnymi (z uwagi na jej szeroki zakres katalog zasad, które mogłyby w danej sytuacji wejść z nią w kolizję, nie jest obszerny; istotny przykład to zasada równowagi budżetowej). Wynik ważenia może wskazywać, że naruszenie zasady państwa prawnego jest uzasadnione (ma charakter proporcjonalny) lub nie (narusza istotę tej zasady, w szczególności istotę co najmniej jednej zasady częstkowej).

Zasada demokratycznego państwa prawnego może stanowić zarówno samoistne, jak i subsydiarne uzasadnienie decyzji w zakresie zgodności danej regulacji z Konstytucją RP. Ze względu na swój otwarty charakter i szeroki zakres stosowania odgrywa również istotną rolę heurystyczną, w orzecznictwie nie tylko TK, lecz także SN oraz sądów administracyjnych, a w mniejszym stopniu sądów powszechnych. Przedmiotowa zasada znajduje zastosowanie w rozstrzygnięciach stwierdzających niezgodność, brak niezgodności i zgodność danej regulacji z Konstytucją RP. W dwóch ostatnich obszarach TK często zwraca uwagę na granice stosowania tego argumentu oraz na zagadnienie jego relacji do innych norm konstytucyjnych.

[7. KRYTYKA] Podstawowe zarzuty wobec argumentacji opartych na zasadzie demokratycznego państwa prawnego wiążą się ze zbyt wysokim poziomem ich arbitralności. Problem ten jest znany niemieckiej nauce prawa, gdzie sformułowano m.in. następującą opinię krytyczną: „Zasada państwa prawnego jest w ogóle czarodziejską skrzynką, z której wynalazcze głowy wyczarowały już wszystkie możliwe zasady i opinie” (Zmierczak 1992: 51). W podobnym duchu wypowiadali się przedstawiciele polskiej nauki prawa, wśród nich Lech Morawski, który w uprzednio obowiązującym stanie prawnym zarzucał, że „na gruncie art. 1 Konstytucji można uzasadnić wszystko”. Natomiast Józef Nowacki poddawał krytyce pojęcie wynikania norm szczegółowych z zasady państwa prawnego, twierdząc m.in., że nie może być w tym miejscu mowy o wynikaniu w sensie logicznym (Morawska 2003: 207–208). Jak sądzimy, zarzuty te są niezasadne, gdyż opierają się na nieprawidłowym założeniu, że jedynie racjonalnie uzasadnione inferencje normatywne bazują na wynikaniu logicznym – nieprawdziwość tego założenia okazuje się oczywista już w toku analizy tzw. argumentów logiki prawniczej, takich jak *a contrario* (→50) czy *a fortiori* (→66) – a wszelkie rozumowania o charakterze pozalogicznym należy uznać za czysto perswazyjne, zatem nierzetelne. Z drugiej strony trzeba zauważyć, że niejednolita i niejasna terminologia stosowana przez

sam TK oraz przedstawiciele doktryny (bez pretensji do kompletności można tu wymienić takie terminy, jak „wnioskowanie”, „wywodzenie”, „odkrywanie” zasad częściowych, które mają mieć status „immanentnie zawartych” w zasadzie demokratycznego państwa prawnego, czy „wypełnianie” tej ostatniej w toku stosowania prawa) mogła prowokować do formułowania takiej krytyki. W świetle aktualnego stanu ogólnych badań nad argumentacją (np. Walton, Reed, Macagno 2008) oraz argumentacją prawniczą można stwierdzić, że TK wyprowadza wnioski dotyczące obowiązywania i treści zasad częściowych, kierując się w zamierzeniu racjonalną (choć podważalną) argumentacją prawną. Argumenty inferencyjne związane z wywodem zasad częściowych nie mają więc charakteru dedukcyjnego i jako takie mogą być kwestionowane, lecz z uwagi na ostateczny charakter wyroków TK podważalność tych argumentów nie ma istotnego znaczenia praktycznego.

Rozwój linii orzeczniczych dotyczących stosowania zasady demokratycznego państwa prawnego może być krytykowany zewnętrznie, z różnych perspektyw aksjologicznych. W szczególności nadmiernie wąskie, formalistyczne rozumienie klauzuli państwa prawnego może prowadzić do osłabienia poziomu ochrony praw człowieka. Jak się zdaje, bardziej istotne zarzuty krytyczne dotyczące klauzuli państwa prawnego (oraz pojęć pokrewnych, przede wszystkim pojęcia rządów prawa) dotyczą nie tyle kwestii teoretycznych, ile praktycznych. Posługując się w argumentacji prawniczej wskazanymi kategoriami pojęciowymi, należy zachować wysoki poziom kultury logicznej i rzetelności prawnej ze względu na ich nadrzędną dla całego porządku prawnego, konstytucyjną rangę. Ponadto istnieje ryzyko instrumentalnego nadużywania zasady państwa prawnego przez władze publiczne, zwłaszcza w okresach konfliktu politycznego. Powoływanie się na klauzulę państwa prawnego czy praworządności w sytuacji rzeczywistego naruszania tych zasad przez władze państwowe lub erozji standardów związanych z ich wykonywaniem to zjawisko bardzo groźne, gdyż może prowadzić do stopniowego wypaczania przyjmowanego w obrocie prawnym sposobu rozumienia tych pojęć, a w konsekwencji do pozakonstytucyjnej, faktycznej zmiany ustroju z państwa demokratycznego na pewną wersję państwa autorytarne (szerzej o zjawisku „korodowania” zasady rządów prawa zob. Tamanaha 2006: 215n).

Krytyce poddaje się również posłużenie się przez polskiego ustawodawcę konstytucyjnego frazę „państwo prawne”, a nie „państwo prawa”. Formułowany jest pogląd, że redakcja klauzuli art. 2 Konstytucji RP to wynik błędu, ponieważ termin „państwo prawa”, jako dokładny odpowiednik niemieckiego terminu *Rechtsstaat*, wyraża koncepcję państwa dążącego do spełnienia określonych powyżej wymogów, przeciwną zjawisku „państwa bezprawia”, czyli państwa, w którym obowiązuje złe prawo albo w którym prawo jest naruszane; ponadto wskazuje się, że antonim

terminu „państwo prawne”, czyli „państwo bezprawne”, to nonsens, gdyż w każdym państwie obowiązuje jakieś prawo (Woleński 2002: 28). Podobnie – z uwagi na to, że współczesne rozumienie koncepcji państwa prawa zakłada istnienie ustroju demokratycznego – przymiotnik „demokratyczne” może być uznany za redundantny w kontekście redakcji art. 2 Konstytucji RP (Woleński 2002: 30). W związku z tym klauzula demokratycznego państwa prawnego bywa określana wręcz jako „knot legislacyjny” (Woleński 1999: 84). Nie lekceważąc walorów poprawności terminologicznej, zauważmy, że fraza „demokratyczne państwo prawne” została naturalnie zinterpretowana przez TK, inne organy władzy sądowniczej oraz naukę prawa jako językowy wyraz zasad wywodzonych z koncepcji państwa prawa (rządów prawa), zatem wskazany sposób redakcji przepisu Konstytucji RP nie spowodował problemów praktycznych.

[8. REKOMENDACJA/WSKAZÓWKI] Koncepcja państwa prawa stanowi fundament ustrojów współczesnych państw demokracji konstytucyjnej. Z drugiej jednak strony wysoki stopień ogólności zasady państwa prawa powoduje wątpliwości związane z uprawnionym zakresem oraz sposobami jej stosowania. W świetle założeń koncepcji konstytucyjnego państwa prawa, akcentującej doniosłość stosowania zasad konstytucyjnych we wszystkich sferach dyskursu prawnego, należy sformułować następujące rekomendacje dotyczące posługiwania się omawianą zasadą przez sądy.

Po pierwsze jej immanentnymi elementami są zasada ochrony zaufania do państwa i stanowionego przez nie prawa (→4) oraz zasada pewności prawa (→6), stanowiące naturalne granice dla arbitralnej interpretacji klauzuli państwa prawa. Po drugie „generatywny” aspekt zasady państwa prawa może być nadal z pożytkiem wykorzystywany przez sądy w związku z koniecznością adekwatnej reakcji na takie działania organów państwa, które – chociaż nie stanowią naruszenia skonkretyzowanych norm prawnych lub ugruntowanych zasad wywodzonych do tej pory z klauzuli państwa prawnego – nie mieszczą się w ramach standardów państwa prawa, prowadząc do ich stopniowej erozji. Po trzecie w konsekwencji trzeba zauważyć, że zasada państwa prawa – dyrektywa optymalizacyjna, w żadnym rzeczywistym ustroju państwowym nierealizowana w pełni – dostarcza kryteriów pozwalających na dokonywanie porównań systemów prawnych i instytucjonalnych pod względem stopnia jej realizacji. Umożliwia ona również wychwycenie tendencji prowadzących do obniżenia tego stopnia w danym państwie. Mogą się one manifestować zarówno w treści regulacji prawnych tworzonych przez organy państwa, jak i w stopniu poszanowania reguł proceduralnych i demokratycznych w procesie prawotwórstwa, a także w związku z podejmowanymi przez organy władzy wykonawczej działaniami dotyczącymi administracyjnych, finansowych

czy personalnych aspektów funkcjonowania poszczególnych władz państwowych, w tym władzy sądowniczej. To sądy są powołane, by reagować, kiedy działania innych organów władzy państwowej prowadzą do obniżania stopnia realizacji zasady państwa prawa. Dlatego też w szczególności – po czwarte – jeżeli wskutek działań prawnych lub faktycznych władz państwowych sąd konstytucyjny przestaje pełnić swoją konstytucyjną funkcję, inne organy władzy sądowniczej, w tym sądy powszechne, powinny dokonywać własnej oceny prawa stanowionego w ramach tzw. rozproszonej kontroli konstytucyjności (zob. np. Garlicki 2016: 20n; Gutowski, Kardas 2016; WiSP: 567n). Niezależnie od powyższego – po piąte – w konstytucyjnym państwie prawa zasada państwa prawa zyskuje rolę istotnej dyrektywy interpretacyjnej, której stosowanie może prowadzić zwłaszcza do rozszerzenia lub zawężenia zakresu stosowania norm prawnych interpretowanych z wykorzystaniem innych kanonów wykładni (→48). Po szóste należy podkreślić, że posługiwanie się przez sądy w dyskursie walidacyjnym lub interpretacyjnym pojęciem państwa prawnego czy państwa prawa wymaga szczególnie wysokiej kultury argumentacyjnej, polegającej na wyraźnym wskazaniu sposobów wywiedzenia poszczególnych aspektów omawianej zasady oraz skrupulatnego uzasadnienia decyzji związanych z ważeniem wartości. Koncepcja konstytucyjnego państwa prawa nakłada na sądy powinność odejścia od oportunizmu interpretacyjnego w postaci aprobowania najprostszych sposobów działania mieszczących się w granicach formalistycznie rozumianego konstytucyjnego porządku prawnego. Rekomenduje zaś poszukiwanie takich sposobów pojmowania prawa, które w najwyższym możliwym stopniu prowadzą do podnoszenia stopnia realizacji zasady państwa prawnego oraz rozwijania jego standardów.

W procesie kontroli konstytucyjności prawa art. 2 Konstytucji RP, wyrażający zasadę demokratycznego państwa prawnego, powinien być wskazywany jako wzorzec kontroli przez podmioty inicjujące postępowanie w sposób bardziej świadomy, wykorzystujący bogactwo jej treści, a nie w sposób ogólny i ornamentacyjny. Konieczne jest precyzyjne identyfikowanie tych komponentów omawianej zasady, które zostały naruszone przez zakwestionowaną regulację prawną. Warto również pamiętać, że zasada demokratycznego państwa prawnego nie może stanowić samoistnego wzorca kontroli w postępowaniu zainicjowanym skargą konstytucyjną, jeśli skarżący nie wywodzi z niej praw i wolności nieuregulowanych w innych przepisach konstytucyjnych albo zasad uzupełniających ochronę praw i wolności wynikającą z innych przepisów konstytucyjnych.

[9. ARGUMENTY POWIĄZANE] Zasada ochrony zaufania do państwa i stanowionego przez nie prawa (→4); Zasada ochrony praw słusznie nabytych (→5); Zasada

pewności prawa (→6); *Lex retro non agit* (→8); Argument ze sprawiedliwości społecznej (→11); Zasada legalizmu (→46).

[LITERATURA] R. Alexy (2002), *A Theory of Constitutional Rights*, tłum. J. Rivers, Oxford; R. Alexy, A. Peczenik (1990), *The Concept of Coherence and Its Significance for Discursive Rationality*, RJ 3/1, 130–147; M. Araszkiewicz (2021), *Rozumowania prawnicze i schematy argumentacyjne w sądowym stosowaniu prawa*, w: bieżący tom, 90–156; A. Bator, K. Kucharski (1992), *Wartości absolutne a pojęcie praworządności*, w: H. Rot (red.), *Demokratyczne państwo prawne (aksjologia, struktura, funkcje)*. Studia i szkice, Wrocław, 85–94; E.-W. Böckenförde (2000), *Państwo prawa w jednoczącej się Europie*, tłum. P. Kaczorowski, Warszawa; Å. Frändberg (2014), *From Rechtsstaat to Universal Law-State. An Essay in Philosophical Jurisprudence*, Cham; L. Garlicki (2016), *Sądy a Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, PS XXVI/7–8, 7–25; T. Gizbert-Studnicki, A. Dyrdą, A. Grabowski (2016), *Metodologiczne dychotomie. Krytyka pozytywistycznych teorii prawa*, Warszawa; M. Gutowski, P. Kardas (2016), *Sądowa kontrola konstytucyjności prawa. Kilka uwag o kompetencjach sądów powszechnych do bezpośredniego stosowania konstytucji*, Pal. 4, 5–30; S. Kirste (2014), *Philosophical Foundations of the Principle of the Legal State*, w: LDRoLLS, 29–44; M. Kordela (2008), *Państwo praworządne i państwo prawne – stosunek pojęć*, w: PPDPP, 117–124; M. Krygier (2014), *Rule of Law (and Rechtsstaat)*, w: LDRoLLS, 45–60; N. MacCormick (2005), *Rhetoric and the Rule of Law. A Theory of Legal Reasoning*, Oxford; E. Morawska (2003), *Klauzula państwa prawnego w Konstytucji RP na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, Toruń; J. Nowacki (1998), *Formalne państwo prawne (kwestia charakterystyki)*, w: *Teoria prawa. Filozofia prawa. Współczesne prawo i prawoznawstwo*, Toruń, 207–221; H. Olszewski (1996), *Państwo prawa. Doświadczenia przeszłości i wizja ustroju dla Polski*, Szczecin; J. Oniszczyk (1996), *Państwo prawne w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego (zasady państwa prawnego)*, Warszawa; D. von der Pfordten (2014), *On the Foundations of the Rule of Law and the Principle of the Legal State/Rechtsstaat*, w: LDRoLLS, 15–28; M. Pietrzak (2008), *Demokratyczne państwo prawne*, w: PPDPP, 17–30; T. Pietrzykowski (2014), *Ujarzmianie Lewiatana. Szkice o idei rządów prawa*, Katowice; H. Rot (1992), *Zakres i metody badań nad demokratycznym państwem prawnym*, w: tenże (red.), *Demokratyczne państwo prawne (aksjologia, struktura, funkcje)*. Studia i szkice, Wrocław, 7–14; B. Rüthers (2014), *Die heimliche Revolution vom Rechtsstaat zum Richterstaat. Verfassung und Methoden. Ein Essay*, Tübingen; M. Saffjan (2016), *Wprowadzenie*, w: KRPKomSaf1, 71–117; G. Sartor (2010), *Doing Justice to Rights and Values: Teleological Reasoning and Proportionality*, AI&L 18, 175–215; M. Sellers (2014), *What Is the Rule of Law and Why Is It So Important?*, w: LDRoLLS, 3–14; W. Sokolewicz, M. Zubik (2016), *uwagi do art. 2*, w: KRPKomGarZub1, 94–173; J. Stelmach (2008), *Filozoficzne aspekty dyskusji o państwie prawnym*, w: PPDPP, 92–99; B.Z. Tamanaha (2004), *On the Rule of Law. History, Politics, Theory*, Cambridge; tenże (2006), *Law as a Means to an End. Threat to the Rule of Law*, Cambridge; tenże (2012), *The History and Elements of the Rule of Law*, SJLS, 232–247; P. Tiedemann (2014), *The Rechtsstaat-Principle in Germany: The Development from the Beginning Until Now*, w: LDRoLLS, 171–192; S. Tkacz, Z. Tobor (2020), *Problematyka praworządności w teorii prawa Kazimierza Opalka*, RPEiS LXXXII/1, 41–55; P. Tuleja (2016), *objaśnienie do art. 2*, w: KRPKomSaf1, 216–252; J. Waldron (2016), *The Rule of Law*, [https://plato.stanford.edu/entries/rule-of-law/]; D. Walton, C. Reed, F. Macagno (2008), *Argumentation Schemes*,

Cambridge; *J. Woleński* (1999), I zostaliśmy państwem prawnym, w: *tenże*, Okolice filozofii prawa, Kraków, 83–85; *tenże* (2002), Zawody prawnicze w państwie prawa, w: *Notariusz w polskim systemie prawa. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej z okazji X-lecia repriwatyzacji notariatu przez Radę Izby Notarialnej w Krakowie*, Kraków, maj 2002, Kraków, 27–47; *J. Wróblewski* (1990), Z zagadnień pojęcia i ideologii demokratycznego państwa prawnego, *PiP XLV/6*, 3–16 ; *T. Zalasinski* (2008), Zasada prawidłowej legislacji w poglądach Trybunału Konstytucyjnego, Warszawa; *M. Zmierczak* (1992), Kształtowanie się koncepcji państwa prawnego (na przykładzie niemieckiej myśli polityczno-prawnej), w: *H. Rot (red.), Demokratyczne państwo prawne (aksjologia, struktura, funkcje). Studia i szkice*, Wrocław, 41–52; *taż* (2008), Współczesna dyskusja nad pojęciem państwa prawa we Francji, w: *PPDPP*, 212–221.

[MA, MFW]

Książka jest unikatem na skalę światową. Autorzy przedstawiają dokładny opis i analizę toposów (argumentów) stosowanych w dogmatyce prawa i orzecznictwie, wzbogacając je o historię tych toposów i interesujące przykłady ich zastosowania. Dodatkową zaletę stanowi wskazanie bogatej literatury krajowej i zagranicznej. Publikacja będzie nieocenioną pomocą nie tylko dla orzecznictwa i dogmatyki prawa, lecz także dla studentów tej dziedziny – również z tego względu, że napisano ją precyzyjnym językiem, z dbałością o jasność i zrozumiałość, nawet dla tych czytelników, którzy nie mają przygotowania teoretycznoprawnego.

Prof. Tomasz Gizbert-Studnicki

<https://akademicka.pl>